

BRÓDY ANDRÁS

A hó végi hajrá és gazdasági mechanizmusunk

Az alábbi tanulmány a Közgazdaságtudományi Intézet ipari osztályán 1955 januárjában megindult szélesebb körű kutatómunka („Az ipari termelés egyenletessége”) első eredményeit tartalmazza.*

A hó végi hajrá a népi demokráciák iparának közös problémája, olyan jelenség, amellyel rendkívül sok tanulmány, jelentés, értekezéslet és beszéd foglalkozott már. De a probléma továbbra is él, a hó végi hajrá pedig időnként akuttá válva, egész termelési ágak termelési folyamatát zavarja, s a dolgozók jelentős rétegét viszonylag rövid időközönként ismétlődő erőltetett munkára kényszeríti.

Bár a kutatás lényeges kérdésekben nem hozott még végleges eredményt, néhány fontosabb következtetés már levonható belőle. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze:

A hó végi hajrá elsősorban nem a termelési folyamat, hanem a termékkibocsátás, lényegében a készárúvá (pontosabban: elszámolható tervmutatóvá) változás periodikus egyenlőtlensége. Amennyiben magára a termelési folyamatra is kiterjed, nagyobb mértékben csak a befejező műveletekre (szerelés, kikészítés, összerakás, csomagolás, szállítás stb.) van hatással. Általánossá válása esetén ugyan az alapvető termelési folyamatot is egyenletlenné teszi, de ennek ingadozása néhány százalékos nagyságrenden belül marad.

A hajrá „mértékét” rendkívül befolyásolják az egyes iparágak, vállalatok technológiai sajátosságai; leghevesebb a gépiparban és a kohászatban, enyhébb lefolyású a bányászatban és a vegyiparban, s ezeknél is kevésbé sújtja a textilipart. Az eltérések vizsgálata azt mutatta: az egyenlőtlenség foka attól függően változó, hogy mennyiben nyílik alkalmuk az egyes vállalatoknak *a)* a munkaintenzitás fokozására; *b)* a választéknak az átlagosnál *anyagigényesebb* termékek javára történő megváltoztatására; *c)* a választéknak az átlagosnál *rövidebb átfutású* termékek javára történő megváltoztatására; *d)* a közvetlenül befejezés előtt álló termékek befejező műveleteinek gyorsítására az alacsonyabb készültségi fokon álló termékek rovására.

* Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak az Intézet kollektívájának tanácsaiért, a Központi Statisztika Hivatal ipari főosztályának, a Magyar Nemzeti Bank tanulmányi osztályának és a Kohó- és Gépipari Minisztérium termelési főosztályának pedig segítségükért.

Közgazdasági Szemle, III. évf., 1956. július–augusztus (870–883. o.)

Bródy András (1924–2010) a közgazdaság-tudomány doktora, a cikk megjelenésekor a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

A jelenség oka a periodikus beszámoltatás. Ennek – a termelés periodikus hullámzását előidéző – hatása a következőképp érvényesül: még ha a vállalat termelési terve általában rohammunka nélkül teljesíthető is, előfordul olyan hónap, amikor a *reális* teljesítés – valamilyen véletlen következtében – 100 százalékal alatt maradna. A havonkénti beszámoltatás és az ehhez kapcsolódó prémiumrendszer ilyenkor a termelési folyamat tudatos eltorzítását és a hiányzó százalékoknak a jövő terhére történő pótlását váltja ki, s ezzel a következő havi terv feszítését idézi elő. Mindennek még nagyobb a valószínűsége, ha a terv amúgy is feszített. Lappangó terv nem teljesítéssel állunk tehát szemben, amelyet a vállalat a normális termeléshez szükséges befejezetlen és félkész tartalékainak felhasználásával leplez.

A jelenség alapja a tartalékok hiánya. Ez úgy értendő, hogy a kellő tartalék „szigetelő”-ként hat, megakadályozza a társadalmi méretekben lezajló termelési folyamat (termelési lánc) valamelyik szakaszában (vállalatok közt vagy vállalatokon belül) bekövetkezett zavar (például termeléskiesés vagy éppen a termelővállalat egyenlőtlen termelése következtében előforduló szállítási késedelem) továbbterjedését a termelési lánc soron következő tagjára. Ha ez a csillapító készlet hiányzik vagy nem elegendő, akkor igen gyakran előfordul olyan „véletlen” akadály, amelyet előbbi pontunkban említettünk, s a termelési zavarok közt egyre gyakoribbá válik a termelő (bedolgozó) vállalatok rohammunkája nyomán bekövetkező egyenetlen anyagszállítás és kooperáció. Ma kevesebb a tartalékunk, mint régebben volt, de még ezekkel a tartalékokkal is lehetne a mostaninál egyenletesebben dolgozni, ha a számonkérés periodicitása nem váltaná ki újra és újra a termelés periodikus hullámzását.

Másrészt a mostaninál nagyobb tartalékok nagymértékben csökkenthetnék a rohammunka heveségét, és enyhíthetnék a továbbgyűrűzéséből eredő következményeket. De éppen a rohammunka és a vele kapcsolatos jelenségek emésztik fel azokat a készleteket, amelyek csillapításukra volnának hivatottak, *illetőleg okoznak olyan szerkezeti változásokat a készletekben, amelyek miatt azok csak kevésbé alkalmasak a rohammunka csillapítására.* Az anyagtartalékok hiánya tehát nemcsak alapja, de következménye is az egyenlőtlen termelésnek.

Következtetéseink alátámasztásában ez alkalommal – a rendelkezésre álló hely korlátai miatt – el kell tekintenünk a kutatás során összegyűjtött részletes számadatok közlésétől, s csak a számszerű vizsgálatok egyes végső összefoglaló eredményeit ismertethetjük.

A részletes számadatok helyett inkább a kérdés elméleti oldalait fejtjük ki, különösen két nézettel szemben. Az egyik nézet első, általunk ismert megnyilvánulása Patolicsev beszéde a SZK(b)P XVIII. Össz-szövetségi Konferenciáján: „... ha az üzemnek megvan a lehetősége arra, hogy a hónap utolsó tíz napja alatt termelési programjának 40–50 százalékát teljesítse, s az első és második tíznapos időszak alatt a tervnek csak 15–20 százalékát teljesíti, akkor nem dolgozik teljes kapacitással. Ez a rendelkezésre álló rejtett és ki nem használt termelési lehetőségeket mutatja.” (Statisztikai Szemle, 1951. 94. o.)

Ez a gondolat ma is él, az ütemesség együtthatóját egyúttal „*a termelés ki nem használt tartalékainak mutatószáma*”-ként is szeretik tekinteni. (Sejnyin: A termelési ütem és annak mérése. Statisztikai Szemle, 1951. február.) „Az egyenletesség vizsgálata ... igen nagy mértékben alkalmas a ki nem használt kapacitások feltárására.”

(*Schien*: A statisztika az egyenletes termelés szolgálatában, Statisztikai Szemle, 1952. szeptember.) A felsorolást még sokáig folytathatnók.

A másik – az előbbihez szorosan kapcsolódó – véleményt az jellemzi, hogy a hó végi hajrát hallgatólagosan vagy nyíltan a vállalat (esetleg a vállalatok) „hibájának” tartja, s úgy véli: kizárólag a vállalat munkájának jó megszervezésén múlik a jelenség végleges kiküszöbölése. A kérdés illetően felvetésével természetesen megszűnik mindenfajta kapcsolata a politikai gazdaságtannal, és leszűkül vállalati szervezési, jobb esetben üzemgazdasági problémává. E nézet vallói fel sem vetik, mi az oka annak, hogy oly régóta, s végső fokon kevés eredménnyel harcolunk a rohammunka ellen, s miért nem enyhítették nálunk sem számottevően a helyzetet az 1952 óta hozott intézkedések és rendszabályok.

Ez utóbbi nézetnek természetesen van némi valóságos magva, amelynek helyességét tagadni általában nem lehet, hogy tudniillik üzemeink szervezettsége sok kívánivalót hagy maga után. A kérdés azonban az, hogy az üzem jó vagy rossz szervezettségének összefüggése tárgyunkkal milyen szoros és milyen jellegű. Megkíséreljük bizonyítani, hogy a hó végi rohammunkának a rossz szervezéssel való magyarázata vulgáris magyarázat, amely úgy viszonylik a politikai gazdaságtanhoz, mint a beteg ember felesége az orvostudományhoz, aki járvány idején ahelyett, hogy orvost hívna, házasársi szemrehányásokkal körítve újból és újból elismétli férjének: „te vagy az oka mindennek, miért nem vigyáztál magadra”.

A hó végi hajrá és a termelési folyamat

A Központi Statisztikai Hivatal 1955. évi dekádjelentései alapján megvizsgáltuk néhány fontosabb termék természetes mértékegységben számolt termelésének átlagos visszaesését a harmadik dekád és a rá következő hónap első dekádja közt.

Termék	Az első dekád termelésének csökkenése százalékban a megelőző harmadik dekád termeléséhez képest (természetes mértékegységben számított adatok alapján)
Tehergépkocsi	76,0
Motorkerékpár	72,6
Acélöntvény	37,0
Hengerelt áru	32,0
Vasöntvény	31,8
Gyapjúszövet	17,5
Kerékpár	13,0
Bauxit	10,6
Kötöttáru	8,9
Szén	4,7
Kénsav	3,7
Kőolaj	2,5
Nyersvas	2,2

A visszaesés tendenciája tehát általános (bár egyes termékek egyes elszigetelt hónapokban nem mutatnak visszaesést, a havi adatok szóródása a fenti átlagok körül igen széles), még a teljesen folyamatos technológiájú megszakítatlan (kőolaj-, nyersvas-) termelés sem kivétel.

A Kohó- és Gépipari Minisztérium 1955 első félévére értékben is összesítette az irányítása alá tartozó vállalatok dekádonkénti termelését, és kimutatta, hogy a befejezett termelési tervnek átlagosan 20 százalékát az első, 27 százalékát a második és 55 százalékát a harmadik dekáad adja. (A visszaesés tehát – az előbbi módszerrel számítva – 63,6 százalék körüli.)

Nyilvánvalóan nevétséges volna azt állítani, hogy a kénsavtermelés jobban szervezett, mint a motorkerékpár-gyártás, vagy hogy nagyobb a kihasználatlan vasöntödei kapacitás, mint a kihasználatlan bauxit- vagy kőolaj-termelési kapacitás. Az sem megoldás, hogy olyan magyarázatokkal térjünk napirendre a probléma fölött, mint „technológiai sajátosság” vagy „kötött fordulatszám” és más hasonló bűvös szófordulatok. Éppen azt kell megvizsgálni, hogy mi ez a sajátosság, s hogyan érvényesül a gyakorlatban.

A végzett vizsgálatok azt bizonyították, hogy az alapvető termelőberendezések működése hó közben is egyenletes vagy majdnem egyenletes. (Amennyiben nem teljesen egyenletes, akkor emögött általában a munkásoknak valamilyen mennyiségi tervteljesítés után fizetett prémium húzódik meg, például a kohászatban több helyütt fizetett „kollektív prémium”, de ez is csak néhány százalékos egyenlenséget okoz.)

Például a csőgyári hengerosorok 1955. évre számított átlagos napi teljesítménye az első dekádban 50,1 vagon, a másodikban 50,25 vagon, a harmadikban 50,3 vagon. Ám a megfelelő készárúadatok már jelentős egyenlőtlenséget jeleznek (28,1, 32,8 és 49 vagon; a készáru a beadagoltak körülbelül 70 százaléka). Ugyanez a jelenség tapasztalható a többi hengerosor munkájában, a textiliparban ezt mutatják a fonodák és a szövödék tonnában, illetve vetésben számított termelési adatai. Előző táblázatunk is azt mutatja, hogy az ingadozás nem számottevő, ha a termelés áramlásának mérése valamely alapvető termelőberendezés közvetlen közelében történik.

Ha az ipar villamosenergia-fogyasztását vizsgáljuk, amely végeredményben jellemző az ipari termelési folyamat intenzitására, szintén az derül ki, hogy az energiafelhasználás ingadozása nagyságrendileg néhány százalékon belül marad. Ha tehát a hó végi hajrá együtt jár is a munkaintenzitás némi növekedésével, ez a növekedés az ipar *egésztét*, a munkások teljes körét tekintve nem jelentős. (Más kérdés, hogy ez az átlag rendkívüli egyenlőtlenségeket takar, hogy a munkások *egy része* elképesztő mértékben túlórázik, hogy a hó végi hajrá a dolgozók egy bizonyos kategóriájánál törvényszerűen szüli a törvénybe ütköző túlóráztatást – ez olyan terület, amelyről további vizsgálatainktól várunk összefoglaló adatokat.)

Ezek után azt az elméleti kérdést kell megoldanunk, hogyan lehetséges alapján egyenletes „teljes termelés”, az alapvető termelési folyamatok lényegében egyenletes munkája mellett a késztermék-kibocsátás, illetőleg az „elszámolható készárúaválás” olyan nagyfokú egyenlőtlensége, amint az nálunk tapasztalható. A vizsgálat e téren nem teljes, jobbadán csak a kohó- és gépiparral foglalkoztunk, az eredmények mégis messzemenően általánosíthatóknak látszanak.

Az egyedi és kis sorozatú gyártás esetében a megoldás egyszerű: a vállalatok olyan sorozatokat képeznek, amelyek átfutása éppen a tervidőszak végére fejeződik be. Ezt az eljárást a tankönyvek is tanítják. (Például *Tyeplov*: Gépgyárak gazdasági tervezése című munkájának 108. oldalán olvashatjuk: „Az a sorozatnagyság lesz gyakorlatilag a leginkább elfogadható, amely a termelésben egész hónapot ... vagy ennek többszörösét kitevő ismétlődési periódusokat eredményez.” Évi 600 gép elkészítése esetén „30 darabból álló sorozatok nem kényelmesek, mert ezekből ... két és fél hetenként, összesen 20 sorozatot kell gyártásba adni, 50 darabból álló sorozat esetén ezzel szemben minden hónapban egyszer kell a munkát gyártásba adni, ami kényelmesebb a termelés szempontjából”. Úgy véljük, a kényelem itt nem a termelés, hanem a tervteljesítés kényelme. A 114. oldalon pedig: „A sorozatot kitevő alkatrészek száma és a program szerint egy hónap alatt elkészítendő darabok száma ... egész számú többszöröse legyen egymásnak” és így tovább.) A hónap és a havi tervfeladat tehát fetiszizálódik, az alapvető periódus már az operatív tervezés alapján is a hónap lesz.

Térjünk most át a nagysorozat-, a széria- és a tömeggyártás területére. A *kohászatban*, jelesen annak „befejező” műveleteinél (hengerművekben, vas- és acélöntődékben, kovácsüzemekben) a különféle átfutási idejű gyártmányok választékának megváltoztatásával lehet viszonylag egyenletes teljes termelés mellett is erősen hullámzó készárutermelést elérni. A csőgyár példáján kísérreljük meg levezetni, hogyan is alakul ki a periodicitás.

A termelési folyamatokat leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy egyenletes termelés esetén a nyers csöveket gyártó hat hengerson egyenletesen látja el különböző átfutási idejű nyers csövekkel a különböző továbbfeldolgozó és kikészítő műhelyeket. Ismét az egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy csak két ilyen műhely van: a hengersonok saját appetáló (kikészítő) műhelye, amely a rövid átfutású (egy műszak leforgása után raktárra adható) gáz- és gőzcsöveket dolgozza fel, és a hidegen vont csövek műhelye, amely még további 20–30 munkaműveletet végez el, s így az ide bekerült nyers csövek csak egy hét múlva kerülnek raktárra.

Mármost egyik hónap utolsó dekádjában valamilyen kiesés miatt veszélyeztetettnak látszik a terv teljesítése. A kiesés oka lehet váratlan géptörés következtében kiesett munkaidő, áramlekapcsolás miatt elveszett gépi idő, anyag hiányában elmaradó termelés, tervmódosítások nyomán bekövetkezett hirtelen választékváltozás és ezzel kapcsolatos rendelésfelaprózódás – ezek a gyakorlatban sűrűbben előforduló gátló tényezők –, de lehet egyszerűen a kelleténél feszítettebb terv is az előidéző ok.

A gyár vezetősége rövid tanácskozások után azt a határozatot hozza, hogy a havi tervteljesítés biztosítása végett a hátralevő napokban vagy azok egy részében, a hosszú átfutási idejű csövek gyártása helyett (amelyek az adott tervperiódusban már amúgy sem válhatnak készárúvá) az átlagosnál több csövet kell adni az appetúrába, ahol nyújtott műszakban, némi túlórával és munkaerő-átcsoportosítással ily módon több kész cső termelhető, s ennek révén biztosítható a havi terv teljesítése is.

Az eredmény világos: aránylag elenyésző többletmunkával, meglehetősen nagy mennyiségű készárut lehetett kiszorítani a gyárból *a befejezetlen és félkész állomány terhére*.

A következő hónap azonban tehertétellel indul. A hosszú átfutású csövekből nincs elegendő tartalék, a hidegen vonó üzem döcögni kezd, s így most ismét el kell torzítani a

hengersonon gyártott csövek választékát, ezúttal azonban ellenkező irányban: a hosszú átfutási idejű csövek javára. Ennek az a következménye, hogy az első dekádban nem fejezhető be azok a hosszú átfutású csövek, amelyek gyártását az elmúlt hónap utolsó dekádjában megszakították, s nem készülnek el azok a rövid átfutási idejű csövek sem, amelyek helyett a hidegvonó üzem ellátására kénytelenek nyers csövet hengerelni.

A következmény tehát – ellentétben az utolsó dekád megfeszített munkájával – bizonyos kényszerű dőcögés a hidegvonó üzemben mindaddig, amíg fel nem tölti szükséges befejezetlen tartalékait; ugyanakkor dőcögés tapasztalható az appetúrában is, mert a hidegvonó üzemi készletek feltöltéséig a szokásosnál kevesebb cső jut appetálásra. Ez a dőcögés azért is könnyen megy, mert a túlórákért járó csúsztatást, szabadságot most adják ki, a vezetők és a dolgozók egyaránt fáradtak, a hónap vége pedig még messze van. A gyár összes normaóra-ráfordítása mindennek ellenére aránylag egyenletesen oszlik meg a dekádok közt, hisz az átcsoportosítás és a túlórázás a produktív dolgozóknak mindössze 5–10 százalékát (az összes dolgozóknak tehát kevesebb, mint 5 százalékát) érintette.

Az utolsó dekádban azonban kiderül, hogy az első dekádban elmaradt készáru hiányzik, s a rohammunka újból indul, *még akkor is, ha különben ez a hónap nem is hozott semmi fennakadást, és a terv teljesíthető lett volna*. Ez különben természetes is, hiszen az elmúlt hónap lemaradását nem pótolták ténylegesen, csak a készárut teremtették elő némi zsonglórködéssel, a lemaradás burkoltan továbbra is lappang, s az egész művelet csak arra volt jó, hogy a terv nem teljesítés „válságának” kitörését egy hónappal elhalasztja. Itt most nem térünk ki arra, hogy milyen – egyébként nem kétséges – hatása van az ilyesféle gyakorlatnak a vállalat programszerűségére, tágabb értelemben a tényleges szükségletek kielégítésére, valamint arra sem, hogy az ismertett tendencia együtt hat az anyagigényes gyártásra törekvésnek az irodalomban már több helyütt említett tendenciájával. (Bár a „rövid átfutású” és a „viszonylag anyagigényes” kategóriák távolról sem jelentik ugyanazt, a hozzájuk tartozó gyártmányok köre zömében azonos.)

E lappangó válság lényege a befejezetlen termékállománynak a hó végén mutatkozó „átlagon alulisága”. Ismeretes, hogy valamely időszak *átlagosan szükséges* befejezetlen állománya a napi termelés, az átlagos átfutási idő és az átlagos készletfok szorzata.

Az egyenlőtlenség e tényezők egyikét sem csökkenti, legfeljebb csak *időszakosan, pillanatnyilag*, így az átlagos havi befejezetlen állomány sem változhat, amiből viszont az következik, hogy ha színvonal a hó végén mélyen az átlagos szükséglet alá süllyedt, akkor valamikor a hó folyamán magasan az átlagos fölé kell emelkednie. Nem elég tehát, ha egyszerűen „visszaszáll” az átlagos színvonalra. Ebből máris levonható az a következtetés, hogy az egyenletes termelés megvalósításához nem szükséges a befejezetlen termékállománynak az egyenlőtlen termelés során mutatkozó *legmagasabb* szintje (a termelési osztályokon elterjedt nézet), hanem annál kevesebb is elégséges.

Itt hosszadalmas volna bizonyítani, de levezethető az is, hogy a választékeltolás, bár a hónap végén *pillanatnyilag* a szükséges szint alá szorítja a befejezetlen termékállományt, az *átlagosan* szükséges befejezetlen állományt még növeli is (az átfutási idők változása és egyéb okok miatt).

A gépgyártásban a rohammunkát kiváltó hó végi helyzet azzal jellemezhető, hogy a terv teljesítéséhez még szükséges gépek összeszereléséhez nincs meg a szereldében

a teljes, hibátlan alkatrész-garnitúra. Ha a hiányzó alkatrész (alkatrészcsoport) nem teremthető elő, például nincs raktáron a szükséges anyag, vagy ha az meg is van, de a gyártás várható átfutási ideje minden igyekezet és túlóra ellenére is hosszabb, mint a tervidőszak hátralevő ideje, akkor a terv nem teljesíthető. Ám ha ezek az alkatrészek – az átfutási idők lerövidítésével – még elkészíthetők, akkor „zöld utat nyitnak” számukra, és a többi – későbbi időszakokban kibocsátásra tervezett gépekhez tartozó – munkadarab rovására soron kívül készítik el őket.

A lezajló események szempontunkból fontos következményeit az alábbiakban kíséreljük meg vázolni:

A gyártás – általában – a kialakított legkedvezőbb sorozatnagyságokban folyik. A hó végi hajrá periódusában azonban – a gazdaságos sorozatokra való tekintet nélkül – csak a szükséges, hiányzó, nemritkán egyes darabokat hajszolják keresztül a termelési folyamatokon. Előfordulhat az is, hogy a „zöld út” nyitása érdekében más hosszabb, éppen munkapadon levő szériákat is megtörnek. Mindez, bár az érintett munkadarabok átfutási idejét jelentősen megrövidíti, az előkészületi idők szaporodásához és így az átlagos átfutási idő meghosszabbításához vezet.

Mindent összevetve: a gyárak a termékek gyorsított ütemű, hó végi kibocsátását a befejezetlen termékállomány „kirablásával” (ezt a helyzetet szabatosan leíró műszót a gyakorlat teremtette) érik el. Az egyes gyárak és iparágak termelési üteme annál egyenletesebb, minél kevesebb lehetőségük van a különböző ismertett – mindenképpen a termelési folyamatok veszélyes eltorzulását okozó – módszerek alkalmazására.

A periodicitás kialakulása

A termelés egyenlőtlenségéről szóló irodalomra jellemző, hogy mit sem akar tudni a kérdés történetéről, a problémának csak jelene van, amely elítélendő, jövője, amely kiküszöbölendő, de múltja, születése, fejlődése nincs.

Az egyenlőtlen termelés történelmi gyökerei azonban rendkívül mélyre nyúlnak. A kisárutermeléshez, a kézművességhez hozzátartozik a termelési folyamat többé-kevésbé szakaszos volta.* A termelés egyenletességének, ütemének kérdése csak a termelés folyamatossá válása után vehető fel. Ez a folyamatossá válás együtt halad a gépi nagyipar kialakulásával.**

De a tőkés termelési rend, bár elvontan megteremti, a gyakorlatban elkerülhetetlenül állandóan fel is borítja a folyamatosságot. A munkanap szabályozását tárgyalva Marx a következő lényeges ellentmondásokat emeli ki erre vonatkozólag: „A tisztán technikai és technikailag kiküszöbölhető akadályoktól eltekintve ... beleütközik maguknak a munkásoknak szabályszerűtlen szokásaiba, kivált ahol darabbér uralkodik, és az időnek a nap vagy a hét egy szakaszában való elfecsérlését utólagos túlmunkával vagy éjszakai munkával jóvá lehet tenni, olyan módszerrel, amely a felnőtt munkást brutalizálja,

* L. Marx Károly: A tőke. II. kötet. Szikra, 1951. 105. o. A kínai kézműves „csak magánnevők számára dolgozik, és ... termelési folyamata szünetel, amíg nem kap új megrendelést”.

** Uo. „A tőkés termelésnek azonban jellemző vonása a folyamatosság. Előírja ezt a termelés technikai alapja, noha nem mindig lehet feltétlenül elérni.”

éretlen és női társait tönkreteszi.” A Children’s Employment Commission jelentéseiből idézi a kohómunkások hétfői henyélését és szombati túlmunkáját, a kismester szabálytalan munkáját stb. majd „... az ipari ciklus *általános* periodikus viszontagságai és az egyes termelési ágak *különleges* piacingadozásai mellé odalép az úgynevezett *idény* – akár a hajózásra kedvező évszakok periodikusságán, akár a divaton nyugszik –, meg a nagy és a legrövidebb határidő alatt kivitelezendő rendelés hirtelensége. Az utóbbiak szokása a vasutakkal és távirással együtt terjed. ... A gyári törvényeknek még alá nem vetett gyárakban és manufaktúrákban a legborzalmasabb túlmunka uralkodik periodikusan az úgynevezett idény alatt, lökészerűen hirtelen rendelések következtében.”*

A munkások „szabályszerűtlen” szokásai ellen a kapitalizmus nem kis eredménnyel harcol, véglegesen megszüntetni azonban nem tudja. Generációknak kell a gyári fegyelemben felnevelődniük, hogy az ezzel kapcsolatos jelenségek valamit is enyhüljenek. Nálunk is mutatkoznak még ezek a jelenségek (legszembevetőbbben a hétfői és a fizetésnap utáni visszaesések formájában), mégpedig annál erősebben, minél frissebben bevont munkásrétegek dolgoznak az illető iparágban. Három iparágban (bányászat, építőipar, textilipar) ez a jelenség még ma is komoly gondot okoz.

A gyárakban, ahol jártunk, mindennél jól emlékeztek a kapitalizmus idején szokásban volt időnkénti túlmunkákra, amelyek az egyes nagyobb rendelések szállítási határidejének lejárta előtt érték el tetőpontjukat.

A mi hó végi és negyedév végi hajránkat elsősorban az különbözteti meg az előbbi jelenségektől, hogy általános és szabályos, rövid periódusokban visszatér, és egy időben zajlik le az ipar valamennyi ágában.

A hazai közgazdasági irodalomban a termelés egyenlenségére utaló első nyom Sejnyin cikke a Statisztikai Szemlében. (*Sejnyin: A termelési ütem és annak mérése. Statisztikai Szemle, 1951. 2. sz.*) Ezt a szerkesztőség vitaindító cikknek szánta, de a vita (tulajdonképpen igazi vitáról nem is beszélhetünk, a cikkek csak a már felvetett gondolatokat formulázták meg újból és újból) csak Gerő Ernő beszéde (Szabad Nép, 1952. I. 13.) nyomán, 1952-ben bontakozott ki. Körülbelül ebben az időben jelentkezik a probléma a népi demokráciák irodalmában is (Például: Planirovanje Narodnove Hozjajsztve Bolgarii. 183. o., 1951. évi kiadás vagy *Stefanszki: A tervek ütemes termelése növeli a termelési potenciált. Zyczie Gospodarcze, 1951. 22. sz.*), kivéve Jugoszláviát, ahol már a Borba 1950. augusztus 30-i száma beszámol „Az egyenletes termelésért” címmel a főképpen a kohászatban kialakult rendkívül egyenlőtlen termelésről. Ez a cikk egyben arra is utal, hogy a termelés irányításában történt változtatás (amelyből tárgyunk szempontjából a periodikus beszámoltatáshoz kötött személyi érdekelt-ség elvetése a lényeges) e téren is kezdi már meghozni jótékony gyümölcsseit.

A Szabad Nép ipari rovatában a figyelmesebb szemlélő azonban már korábban is talál cikkeket, riportokat, amelyek az élessé váló egyenlőtleniséget jelzik, bár a jelenségnek akkor még nincs neve. Így egy 1950. VII. 2-án megjelent – az áprilisban megindult Csepel Autógyárról szóló – riport említi a szerelde panaszát, hogy a műhelyek egyszerre zúdítják a hó végén az alkatrészeket. (Ugyanez a riport egyébként egy műszaki szájába a következő szavakat adja: „Úgy szeretem a tervet, mint az

* I. kötet, 445–446. o., Szikra, 1955.

édesanyámat.”) Július 9-én a MESZHART hajóműhelyéről állapítja meg egy cikk – bár szabotázsakcióként tárgyalja –, hogy a hónap elején mindig teljes lazaság mutatkozik a munkában, a hónap végén pedig lázas sietség, nagyarányú túlórázások.

De 1946-tól 1950 júniusáig hiába keresünk az irodalomban ilyesfajta megnyilvánulásokat. A statisztikai adatok sem árulnak el ilyen problémákat, eltekintve egyes elszigetelt körülményektől, amelyekre a továbbiakban még visszatérünk.

Mindezek alapján különös figyelemmel kell szemügyre vennünk 1950 első félévének fontosabb intézkedéseit.

1949 végén a gazdasági élet legfelsőbb állami irányítását a Nép gazdasági Tanács veszi át a Gazdasági Főtanácstól. Az N. T. Határozatok Tára arról tanúskodik, hogy az új legfelső irányító szerv a döntő gazdasági kérdések módszeres és elvi megoldására törekszik, és igyekszik következetesen érvényre juttatni a magyar ipar vezetésében a Szovjetunió gyakorlatát.*

Tervgazdálkodásunk jelenlegi rendszerének megalapozása fokozatosan, több lépésben történt.** Mindehhez kapcsolódott a vállalatokat irányító kollektívák (műszakiak és vezető adminisztratívák) közvetlen anyagi érdekeltségében bekövetkezett változás,***, amelynek eredményeként a prémium a havi termelési terv teljesítésének lett a függvénye, később pedig általánosan a készárutermelés vált a premizálás szempontjából döntő mutatóvá.****

Az új prémiumrendelet 1950 júniusában lépett hatályba, s első ízben az 1950. júniusi tervteljesítést számolták el eszerint. Az ipar elektromos energiafogyasztásának napi adataira támaszkodó részletesebb statisztikai vizsgálat – a várakozásnak megfelelően – azt mutatta, hogy az energiafogyasztás hónapon belüli hullámozása 1950 júniusában válik általánossá. Az energiafogyasztás hónapon belüli ingadozása 1951-ben fokozódik, csúcspontját 1952-ben éri el, 1953-ban és 1954-ben az 1951. évi színvonal alá esik vissza, 1955-ben pedig ismét növekvő tendenciát mutat.

Az elszigetelt esetekben korábban is előfordult hó végi hajrák (szénbányászat 1946–1947 fordulóján, néhány csepeli gyár stb.) kimutathatóan valamilyen hatásos mennyiségi premizálásra vezethetők vissza. Kétségtelen, hogy az egyenlőtlenség járványossá, általánossá válását előmozdította az 1943–1949. évben végrehajtott „forgóeszköz-csökkentés” is, amely általában erős készletcsökkenéssel járt, de 1949-től 1955-ig a készletek – a forgalomhoz képest – lényegesen már nem változtak (csak struktúrájukban torzultak el; erről a későbbiekben), s így nem okozhatták sem a hó végi hajrá kialakulását, sem változását.

Mi inkább azt gyanítjuk, hogy a már létrejött egyenlőtlenség a terv feszítettségének fokozódásával válik nagyobb méretűvé, hogy az egyenlőtlenség ipari méretű

* A Nép gazdasági Tanács 1949. és 1950. fordulóján ismételt határozatot hoz a tervteljesítési prémiumról (121/1949), a műszakiak többteljesítési juttatásairól (106/1949), a cikklistáról (37/1949), az önelszámolásról (259/1950), a beralap-ellenőrzésről (319/1950), az anyag- és készletnormákról (189/1950 és 190/1950), a forgóalap-szabályozásról (549/1950 és 676/1950) stb.

** 1950. januári K. V. határozat a tervfelbontásról, az 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendelet a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről, a K. V. 1950. V. 31–VI. 1-i ülésének gazdasági beszámolóit, stb.

*** M. T. 137/1950. sz. rendelete (május 10.).

**** N. T. Határozatok Tára. Augusztus 9.

élesedése vészjel, amely a termelési és anyagkapacitások krónikus túlfeszítettségét jelzi. Mindezt azonban még részletesebb vizsgálatoknak kell igazolniuk.

A termékkibocsátás éles ütemtelensége súlyos nehézségeket idézett elő iparunkban, s ezek nyomán 1952 folyamán nagyszabású intézkedés született az ütemtelenség kiküszöbölésére.* Mindezek az intézkedések azonban nem bizonyultak alkalmasnak a jelenség megszüntetésére, sőt enyhítésére sem, ami azzal magyarázható, hogy nem hatoltak a jelenségek mögött rejtőző összefüggésekig, s így nem szüntethették meg a jelenséget kiváltó okokat sem. Ezek az intézkedések lényegében a tanulmány elején említett nézetek alapján jöttek létre, nem láttak kapcsolatot gazdasági mechanizmusunk és a hó végi hajrá között, s így a mechanizmus érintetlenül hagyásával, annak keretén belül kísérelték meg a mechanizmus által létrehozott rendellenesség orvoslását.

Változás volt a premizálás terén (*Forrai*: A termelés ütemességének mérése és figyelembevétele a premizálásnál. Többtermelés, 1952. 11–12. sz.), a dekádtervek betartásának „ösztönzésére” a legváltozatosabb premizálási eljárásokat vezették be. Voltak például vállalatok, ahol tíznaponként fizettek prémiumot. Mindez azonban, különösen mivel maguk a tervek is „lazák” voltak, azaz eleve 15–20 százalékos első dekádot követeltek csak, érezhető enyhülést nem hozott. 1952 novemberében azután a 456/1952. M. T. h. számú rendelet „megtisztította” a prémiumrendszert e kikötésektől is, és azzal, hogy a prémium 50 százalékanak kifizetését a negyedéves termelési tervek teljesítésétől tette függővé, megvetette alapját az azóta is tartó negyedéves periodicitásnak.

1952 végén, a K. V. ülésén elhangzott beszámoló, összegezve a magyar népgazdaság helyzetét, megállapítja, hogy: „... a hó végi rohammunka még egész iparunkban megvan ...” (*Társadalmi Szemle*, 1952. december.)

Az 1953–1954. években a hó végi rohammunka, bár jellege nem változik, valamelyest mégis enyhül. Ennek ellenére a gyárak vezetői, igazgatók és főmérnökök havonta, immár tradicionális külsőségek közt kénytelenek megszervezni a hó végi hajrát. A hó végi zárás éjszakáját igazgatók és főmérnökök, termelésosztály- és MEO-vezetők sokkasszerűen az üzemben töltik.

1955 második felében újból napirendre kerül a kérdés a KGM-ben. A VIII. 8-i kollégium foglalkozik a „termelés ütemességének fokozásával.” A kollégiumon hozott határozatok nyomán a dekádteljesítési tényező ismét beépül a vállalati vezetők prémiumfeltételei közé. A gépipari igazgatóság például 41 566/2767. számú köriratában értesíti az összes irányítása alá tartozó üzemet (tekintet nélkül arra, hogy sok vagy kevés, nagy vagy kis értékű, egyedi, kis vagy nagy sorozatban gyártott terméket bocsátanak ki havonta), hogy a prémium 50 százalékat megvonják, ha a dekádtervet nem teljesítik. El is érik, hogy a havi terv teljesítése, amely névleg nem kötelező (az 541 228/1954. M. T. h. rendelet, amelyet a KGM 1955 júliusában vezetett be, helyesen csak a negyedéves termelési tervet premizálja), a dekádtervek révén ismét abszolút követelménnyé válik. (A hónapon belül jelentős lazítást adnak a termelési osztályok, nem ritka a 25–31–44 százalékos dekádbontás sem, de a havi terv nem lazítható.) Így az ütemességre való ösztönzés „segít” az ütemtelenség fenntartásában.

* Itt csak az N. T. 111/1952. sz. határozatát említjük, valamint az annak végrehajtása céljából kiadott miniszteri utasításokat.

Az anyagtartalékok kérdése, a termelési és a forgalmi folyamat egyenlőtlensége

A készletek abszolút és viszonylagos nagyságának, valamint struktúrájának elemzése (az elemzést tüzetesebben a KGM-vállalatokra végeztük el, de az ipar egészére vonatkozó számok is hasonló tendenciát mutatnak) a következő képet adta. A hároméves terv elején a vállalatok a forgalomhoz, termelési értékhez képest viszonylag nagy készletekkel, sok anyaggal és félkész termékkel rendelkeztek. Ezek a készletek 1949-re jelentősen csökkentek. Az első öt éves terv idején a készletalakulás kisebb hullámzásokat mutat, de az utolsó években a fő tendencia a készletek csökkenése volt. Mégis, a kutatás során az abban részt vevők arra a meggyőződésre jutottak, hogy a készlethiány bár *hozzájárult* az egyenlőtlenség kialakulásához és általánossá válásához, de nem *oka* annak. Ha a hó végi hajrá oka a készlethiány volna, akkor már 1949-ben élesen jelentkeznie kellett volna a rohammunkának. A kutatás azt a felfogást sem igazolta, amely szerint az egyenlőtlenség mértékét döntően az anyagtartalékoknak a forgalomhoz, illetve a termeléshez viszonyított nagysága határozza meg. A készletek nagyságának „mozgása” ugyanis egyáltalán nem hasonlít az egyenlőtlenség fejlődésének fentebb bemutatott mozgástendenciáihoz.

Ami azonban a készleteknek az öt éves terv idején kialakult *struktúráját* illeti, azt tapasztaltuk, hogy az egyenlőtlen termelés meghonosodása után 1. az összes készleteken belül rendkívül megnőtt a *készáru* súlya; 2. a tulajdonképpeni termelési készleteken belül rendkívül lecsökkent a félkész állomány.

A struktúrának ez az egészségtelen megváltozása, valamint a pénzügyi és bankkörökben ismert periodikus hitelkerési és sorban állási (tehát hitellánc-megszakadási) tünetek azt mutatják, hogy a hó végi hajrá nemcsak a termelési, de az egész körforgási folyamatot deformálja, s annak a megszokottól (és a tanítottól) eltérő képet ad.

A közelebbi elemzés bebizonyította, hogy az irodalomból jól ismert „átlagos” befejezetlen termékállomány, „átlagos” anyagkészlet, „átlagos” forgási sebesség fogalmak – egyenlőtlen termelés esetén – a gyakorlatban semmitmondókká válnak, illetőleg hogy jelenlegi számítási módjuk helytelen.

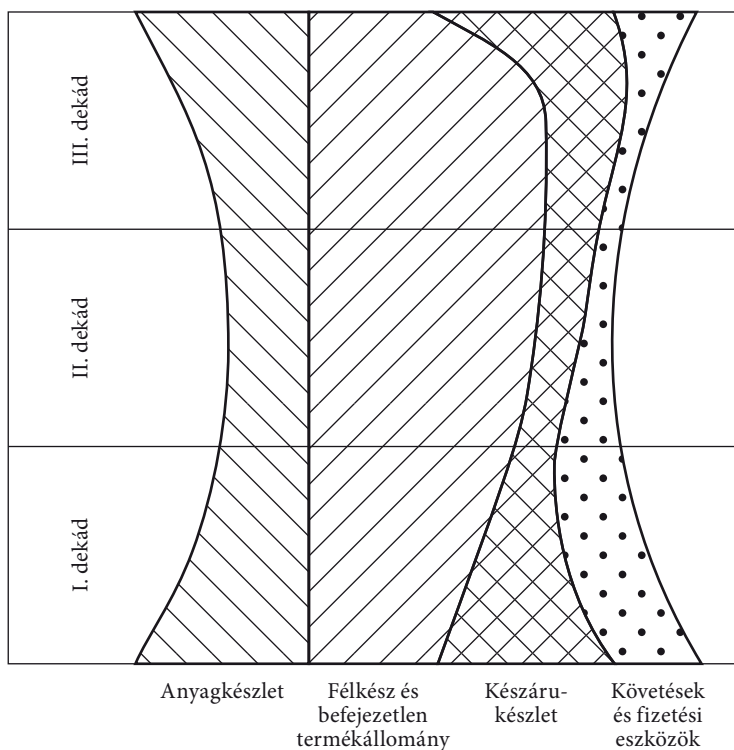
Már korábban bizonyítottuk, hogy az alapvető termelési folyamatok egyenletek, illetőleg ingadozásuk néhány százalékos nagyságrenden belül marad, a termék kibocsátás pedig rendkívül egyenlőtlen. Ennek megfelelően a befejezetlen állomány a hónap elején növekszik (mégpedig igen gyorsan növekszik), valamikor a második dekád vége felé eléri maximumát (ez a maximum lehet a hó végi állomány kétszerese is), a hó végi „kirablási” periódusban pedig ismét összezsugorodik *arra a szintre, amelyen aztán felleltározzák, nyilvántartják és elkönyvelik.*

Ugyanez vonatkozik a készletek életének többi szakaszára is, hiszen például a nyersanyagok beérkezése nemigen lehet egyenletesebb, mint a nyersanyagot gyártó vállalat termék kibocsátása. Az anyagtartalék tehát a hó közepén a legalacsonyabb, s a mérlegekben tulajdonképpen sokkal magasabb anyagkészletek szerepelnek, mint amekkorákkal a vállalat *általában* rendelkezik. Mivel pedig a minimális készletnek kell egyenlőnek lennie a biztonsági tartalékkal (és ez a minimális készlet esetleg csak fele a *kimutatott* készletnek), ez a szeszélyesen ingadozó anyagkészlet „hatásfokában” nem az átlagos készletnek, hanem lényegében csak a minimális készletnek felel meg.

Mindebből következően 1. a „forgóeszközök” struktúrája a hónapon belül periodikus változásokon, mégpedig nagyságrendileg nem jelentéktelen változásokon megy keresztül; 2. a hó végi (záró) állomány, amely a vállalat számvitelében, a mérlegekben jelentkezik, torz (amint ahogy a struktúra minden egyes időpontban „torz”, különös helyzetben van, és ez a struktúrára csak *pillanatnyilag* jellemző).

Mindez még nem volna olyan nagy baj, ha a periodicitás nem esne össze minden üzemben, azaz, ha az egyes periódusok egymáshoz képest „fáziseltolódással” zajlanának le, mert akkor – az ipar egészét tekintve – bizonyos fokig kiegyenlíthetnék egymást. De a havi tervek szerinti elszámoltatással sikeresen „szinkronizáltuk” a termelés lüktetését, elértük, hogy *valamennyi* vállalat a hó végén, a már mágikussá váló elseje előtt „hajrázik”, s így az ipar készletei együttesen is az egyes vállalatokéi-hoz hasonló görcsös lüktetést mutatnak.

A fentiek alapján megkíséreljük egy képzeletbeli vállalatnak – az egész iparra is jellemző – forgóeszköz-struktúra változását egy perióduson át grafikusán ábrázolni. (Lásd az ábrát.)

Az *anyagkészlet* felhasználása lényegében egyenletes. Beérkezése viszont – mivel a szállító egyenlőtlenül termel és szállít – a hó vége felé növekszik, állománya tehát a hó végén maximális vagy majdnem maximális.

A *befejezetlen (félkész) termék* „beérkezése” – az alapanyag munkába vétele – lényegében egyenletes vagy legalábbis egyenletesebb a készárúvá változásnál. Állománya a hó végi „kirablásig” növekszik, a hó végén csökken.

A készárukészlet a hó közepén alacsonyabb a hó végénél. Ilyenkor általában csak a nehezen mozgatható készlet marad raktáron. A hó végi hajrát a kiszállítás nem tudja követni (ezt csak feltételezzük, a pontos bizonyító adatok még hiányoznak), ezért az állomány nő.

A követelések és fizetési eszközök állománya a periodikus kiszámlázás hatására a hó végén nő, a hó közepén csökken (hitelzavarok).

A hónap végén mutatkozó „forgóeszköz”-növekedést a vállalatok egymás kölcsönös „meghitelezésével” idézik elő, azaz azzal, hogy a kiszámlázás, megterhelés jelentős része a fordulónapok körül bonyolódik le. Ilyenkor ugrásszerűen nőnek az aktívakkal (követelésekkel) együtt a passzívák is.

Úgy gondoljuk, e vázlatos ábra is elegendő arra, hogy elgondolkoztasson: 1. helyese (Marx analízisével ellentétben) azonos kategóriának tekinteni a termelés és a forgalom területén lekötött anyagi eszközöket, és ehhez még hozzáadni a termékeknek a forgalomban számolópenzként megjelenő kísérteties képmását (tudniillik ezt nevezik nálunk forgóeszköznek), csak azért, mert mindez együtteseti hitel- vagy pénzigényként jelentkezik a banknál; 2. lehet-e igazán helyes ipari hitel-, pénzügyi és „forgóeszköz-”, azaz „iparfinanszírozási” politikát folytatni a mindenkori periodicitás ismerete nélkül (tekintve, hogy valamennyi adat csak a hónapforduló keresztmetszetét tükrözi).

*

Mindezek a következtetések természetesen csonkák az egyenlőtlen termelés okozta népgazdasági kár megállapítása nélkül. Az okozott kár néhány oldalát ugyan már az eddigiek alapján is meg lehetne elméletileg becsülni, de az érdemi munka dandárja e tekintetben is hátra van még.

Ha a várható eredményt adatok is bizonyítani fogják, mindenesetre még egy nyomós okkal több fog sarkallni bennünket, hogy szakítsunk gazdasági mechanizmusunk elavult, ártalmasnak bizonyult elemeivel: a személyes érdekeltséget új módon más tényezőkhez kapcsoljuk.